

SZEVEÉÉNYI SÁNDOR

FINNUGOR KONTEÓ ÉS  
A STIGMATIZÁLT EMLÉKEZET

## 1. Bevezetés

A finnugor nyelvrokonságunkkal és főleg annak elutasításával kapcsolatos mítoszok és összeesküvés-elméletek napjainkban nemhogy visszaszorulnának, vagy csupán városi legendaként ismerődnének fel, hanem inkább – részint követve az általánosnak tekinthető tendenciákat, miszerint a konteók, s a tudományos kánontól eltérő elméletek általában egyre népszerűbbek – erősödnek. Ennek csak egy oka lehet a „paranoidok petri csészéje”, a kitágult virtuális világ, ahol az információk szabadon és korlátlanul jönnek-mennek-keverednek. A magyar nyelv és nép eredetével kapcsolatos újabbnál újabb víziók és verziók látnak napvilágot. A nemzeti vagy „nemzeti” oldalnak köszönhetően megjelenik a parlamenti pártok programjában, a kormányzati politikában, oktatásirányításban stb., részeként annak a „politikai paranoid stílusnak” (political paranoid style), amelyet az Egyesült Államokban már a múlt század közepén leírtak (Hofstadter 1964) és amely a magyar politikai életet is jellemzi.

Jelen tanulmány célja, hogy a finnugor konteót *mint* konteót mutassa be. Meglepő módon ilyen típusú átfogó elemzés tudomásom szerint még nem született. Bevezetésként egy témánk szempontjából emblematisztikus eseményt ismertetek, igazolandó az előzőekben említetteket: 2013 márciusában parlamenti vitanapot rendeztek, amelynek tárgya a Finnugor Rokon Népek Napjáról szóló országgyűlési határozat volt.<sup>1</sup> A hozzászólók<sup>2</sup>, nagyrészt a Jobbik és a kormánypártok képviselői, csak elvéve próbáltak, mertek, akartak, tudtak határozott állást foglalni.<sup>3</sup> Ennek legfőbb oka – és így lett a vita központi kérdése – maga az elnevezés (rokon nép) vélt többértelműsége volt, ami olyan tudományos, elméleti kérdéseket vetett fel, amelyre láthatóan nem sokan voltak felkészülve. A képviselők mindenesetre megegyeztek abban, hogy a magyar nem „finnugor nép” – mivel nincsen finnugor genetikai rokonság, jelentsen ez utóbbi bármit is.<sup>4</sup> A vitában a

1 A Rokon Népek Napja történetéről és háttéréről l. A Rokon Népek Napja története <http://www.regulytarsasag.hu/tevekenysege/a-rokon-nepek-napja/>

2 A hozzászólások jelentős része megtekinthető videomegosztó oldalakon, illetve a jegyzőkönyvek a parlament.hu oldalon. Kétpercesek - A Finnugor Rokon Népek Napjáról (H/10160) szóló határozati javaslat (2013-03-11) <https://www.youtube.com/watch?v=7stbA5wuFfw> (2016. január 17.) és <https://www.youtube.com/watch?v=pR2AYlKapMQ> (2016. január 17.)

3 A vita színvonalát jól jellemzi Pálffy István képviselő megjegyzése: „Gondoljunk arra, hogy ezt a vitát a finnek és az észtek is követik, s legalább ne tegyük magunkat nevetségessé.”

4 A genetikai (nép)rokonság szembeállítás a nyelvrokonsággal teljesen értelmetlen, már csak azért is, mert ilyen kategória tudomásom szerint nincs, sokkal inkább genetikai távolságról lehet beszélni (így az a kérdés is értelmetlen, hogy a finnek genetikailag rokonaink-e vagy nem). Az pedig végképp értelmetlen, amikor valaki azt mondja, hogy „le kell zárni végre és vitát kell folytatni arról, hogy mely nemzetek a rokonaink és melyek nem” (Boldog István). Nemzetek közötti rokonságról végképp nem hallottam.

diplomáciai szempontok is felmerültek, miszerint teljesen mindegy, hogy van-e és milyen jellegű finnugor rokonság vagy nincs rokonság, az a lényeg, hogy a finnekkel és az észtekkel jó diplomáciai kapcsolatot tartsunk fent. Ez utóbbit elsősorban Vágó Gábor, akkor független képviselő említette (bár a későbbiekben pontosította mondandóját). Erre Dúró Dóra úgy reagált, hogy „nem szerencsés, ha egy országgyűlési képviselő a történelemhamisítás mellett tesz hitet”. Véleményem szerint ez a kulcsmondat a finnugor konteo igazolásakor. Egy politikai párt parlamenti képviselője, aki egyben a Kulturális Bizottság elnöke olyan határozott, meggyőződéses kijelentést tesz, amely saját meggyőződését állítja be igaznak, és az intézményesült tudást lényegében hazugságnak nevezi.

Az összeesküvésre való utalás, a finnugor rokonságtól való viszolygás a kormánypárti képviselőknél is tetten érhető volt, még ha nem is ennyire explicit módon (*kiemelés tőlem – SzS*):

„Mi, a Magyar Országgyűlés képviselői nem tehetjük meg, hogy ezt szentesítjük egy olyan szavazással, amely arról szól, hogy államalkotó finnugor nemzet vagyunk, vagy akár csak erre utalva is! Tegyük hozzá, kérem, hogy finnugor nyelvterület, én ezzel egyetértek, bár én is vitatkozom ezzel a nyelvrokonsággal, de ezt még el tudom fogadni. De azt semmiképp nem tudom elfogadni, hogy mi államalkotó finnugor nép vagyunk. Nem ezt tanítom a fiamnak, nem ezt tanította nekem az apám, és reményeim szerint a fiam sem ezt fogja tanítani majd a gyermekének” (Boldog István, FIDESZ).

„Szeretném hangsúlyozni, mi valamennyien hangsúlyoztuk, én többször is hangsúlyoztam az expozémban, hogy nyelvi rokonság alapján vagyunk. Azt pedig tudomásul kell venni, ha tetszik, ha nem, hogy a tudomány pillanatnyi állása szerint a finnugor nyelvi rokonság létező valóság, *legalábbis* a Magyar Tudományos Akadémiának ez a hivatalos álláspontja” (Latorczay János, KDNP).

Hogy mi is a baj a finnugor rokonsággal és egyben mi a finnugor összeesküvés-elmélet lényege, azt a vitában Gaudi-Nagy Tamás (Jobbik) fogalmazta meg tömören:

„Ez egy rettenetes károkat okozó, a magyar nemzettudatot sorvasztó tétel, hipotézis volt, egy megkonstruált műelmélet volt, amivel megpróbálták minket megfosztani keleti gyökereinktől, és az orientalista történettudomány vívmányait letörve, teljesen más alapon, 1848-49 után meg akarták törni nemzetünket.”

Ami ebből a vitából kiderült – lévén a leginkább és kimondottan finnugorelmélet-ellenző Jobbiknak egy nyílt vitában kellett érvelni, azaz nem lehetett mellébeszélni –, hogy: 1) nincs nyelvtudományos érv a finnugor nyelvrokonság ellen, így

nyíltan nem is tagadják a nyelvrokonságot, 2) a finnugor „genetikai” vagy „faji” rokonságot, „származáselméletet” utasítják el, illet viszont – állításukkal ellentétben – nem is állít senki, a finnugrisztika semmiképpen, legalábbis az illet már a 19. század vége óta a tudomány sem veszi komolyan, így nem lehet tudni, kikkel is vitatkoznak,<sup>5</sup> 3) teljes fogalmi és értelmezési zavar tapasztalható (vö. „mely nemzetekkel állunk rokonságban”), 4) a nyelvrokonság cáfolata még mindig az, hogy azt valakik kitalálták.

## 2. Miről lesz szó?

A fenti események azt mutatják, hogy nem lehet nem beszélni a finnugor rokonság konteójáról, mert van.<sup>6</sup> (Ugyanakkor természetesen ez nem jelenti azt, hogy a finnugor nyelvrokonságot elutasítók kivétel nélkül „hívők” lennének). Ebben az írásban olyan jellemzőket, jegyeket igyekeztem összegyűjteni, amelyek a finnugor rokonsággal kapcsolatos és azt elutasító elméletek, irányzatok összeesküvés jellegét erősítik. Egyfelől megpróbálom az összeesküvés-elméletek elméletéről szóló frissebb szakirodalom kontextusában a finnugor elmélet „konteo helyét” kijelölni, másfelől olyan fogalmi rendszerbe helyezni a finnugor kérdést, amely elég régóta a rendelkezésre áll, de csak érintőleges elemzési kísérletek voltak: ez pedig az emlékezet és a történelem összeegyeztethetetlenségére való hivatkozás. Ehhez használok a Pierre Norai-értelemben használt „emlékezet” (Nora 1999), ill. assmanni-értelemben használt „emlékezet” és „identitás” fogalmakat (Assmann 2004). Ennek vannak ugyan jól ismert példái a magyar történetírásból, és az irodalomtörténet-írásból is, elsősorban Gyáni Gábor (2000, 2008, 2010) és S. Varga Pál (2012, sőt 2005) munkái révén, ugyanakkor ezek az elemzések elsősorban a közelmúlt eseményeit elemzik (pl. Horthy-korszak, holokauszt, 56-os forradalom, millennium).

Fontosnak tartom kiemelni, hogy – mivel elsősorban mert már annyian megírták jól, másodsorban terjedelmi okokból – nem lesz szó a finnugor konteó/ mítosz/legendák történeti háttéréről, okairól és mindenekelőtt azok cáfolatáról. Írásomban igyekszem kerülni a minősítő jelzőket, nem célom, hogy az egyes konteo(szerű) elméleteket és képviselőket minősítsem. Nem meggyőzni akarok.

5 Boldog István képviselő említi a következőket: „Sajnos a saját nagyobbik fiammal is vitában vagyok, mert ő, miután tőlem azt tanulta, hogy mi egyébként nem finnugor nép vagyunk, az ELTE-n magyar tudományokat (sic!) tanul, és azt verték a fejébe, hogy igenis, mi nemcsak hogy finnugor nyelvrokonság vagyunk, finnugor nép vagyunk. Ezt tanították neki.” Ismerve az ELTE-n bevezető finnugrisztikai kurzusokat tartó kollégákat, valószínűtlennek tartom, hogy ez ebben a formában igaz lenne.

6 A politikai erők őstörténetre vonatkozó relativizáló törekvéseire több más eset is említhető a közelmúltból, pl. a Magyar Művészeti Akadémia programjai, Szóts Géza államtitkárként tett nyilatkozatai, a 2012-es siófoki Finnugor Világkongresszus rendezése körüli viták stb. Ez a 2010 előtti parlamenti ciklusokban nem volt jellemző. Ennek okai között természetesen a Jobbik megjelenése az országgyűlésben elsődleges, de nem lehet csupán erre az egy mozzanatra hivatkozni.

### 3. Az összeesküvés-elméletek elmélete

#### 3.1. Definíció

Ha megnézzük az összeesküvés-elmélet definíciókat, felosztásokat legyen szó filozófiai, szociológiai, pszichológiai, kulturális stb. szempontú elemzésről, akkor egyértelmű, hogy a finnugor-ellenesség belső narratívája és külső diskurzusa (úm. inherens tulajdonságok, megjelenési színterek, legitimizációs törekvések stb., vö. Bratich 2008) szerint teljesen megfelel az összeesküvés-elméletek definícióinak.<sup>7</sup> Többek között Barkun is említi (2003: 4) a konspiráció és a titkosság szoros kapcsolatát. A konspirációs hit a titkosságnak kétféle formáját különbözteti meg: az egyik magára a csoportra vonatkozik, a másik a csoport tevékenységére. Példákkal szemléltetve:

		tevékenység	
		titkos	nem titkos
csoport	titkos	illuminátus	névtelen filantrópusok
	nem titkos	szabadkőművesek	politikai pártok

Nem egyszerű a finnugristák csoportját és tevékenységét besorolni. A csoport neve általában a „finnugristák” vagy még inkább „finnugoristák”. Sem a csoportról, sem a tevékenységéről nem lehet azt állítani, hogy titkos lenne, hiszen állami, nyilvános intézményeknél dolgoznak, ugyanakkor a diskurzusban többször megjelenik annak a tudásnak a hiánya, hogy a finnugristák vajon mit is csinálnak igazából az Akadémián. Ez leggyakrabban Hunfalvy Pál tevékenységével kapcsolatban merül fel. A besorolás problémáját az is okozza, hogy a finnugrista szó mintha jelentésváltozáson ment volna keresztül, gyakran jelenik meg abban a jelentésben és negatív kontextusban, hogy „akik a hivatalos tudományt képviselik”. A *finnugorizmus*, *finnugorista* alakváltozatok pedig kizárólag csak a konteo diskurzusában jelennek meg.

#### 3.2. Típus

Barkun három típusát különíti el a konspirációs teóriáknak: esemény konspiráció (pl. Kennedy-gyilkosság), szisztematikus konspiráció (pl. szabadkőművesek, zsidók), valamint szuperkonteo (Barkun 2003: 6). A finnugor konteo a második csoportba sorolható, mivel szélesebb céljai vannak. A definíció szerint egy ország

<sup>7</sup> Elsősorban az alábbi munkákra hivatkozva teszem ezt a kijelentést: Barkun 2003; Bratich 2008, Brotherton 2015; Fenster 2008; Fleming – Jane 2014. Köszönöm Hubbes Lászlónak, hogy Barkun kiváló munkájára felhívta a figyelmemet.

vagy régió, esetleg az egész világ felett történő ellenőrzés megszerzése. A konspirációs mechanizmus egyszerű: egy gonosz – leggyakrabban zsidókhoz, szabadkőművesekhez, katolikus egyházhoz kapcsolódó – szervezet az, amely a tervet végrehajtja, azáltal, hogy beszivárog és aláássa az intézményeket. Ez egyben igazolja azt a tételt is (pl. Barkun 2003: 7), hogy a konspirációs elméletek egyszerű, takarékos (parsimonious) magyarázatokkal szolgálnak: mindenek oka vagy okozata egy egyszerű cselszövés vagy cselszövések sorozata.

A finnugor konteo esetében ez is megállja a helyét, gondoljunk Gaudi-Nagy Tamás összefoglalójára: a finnugor nyelvrokonság ellen nem nyelvtudományos érveket sorakoztat fel, hanem egyszerűen összeesküvésként állítja be – nem foglalkozva azzal, hogy a finnugor nyelvhasználat egyébként érvényes-e vagy sem. Egy példát említve: Budenz Józsefnek és Hunfalvy Pálnak (utóbbi az egyik fő „összeesküvő”) nem azért nem volt és nincs igaza, mert tudományos munkáikban sorozatosan tévedtek, rossz módszert alkalmaztak volna stb., hanem mert *németek*, ergo *Habsburg bérencek*, *nem igazi magyarok* stb. voltak. Az egésznek annyi alapja van, hogy már a kortársaik közül is többen jöttek elő ezzel az „érvel”, így például Brassai Sámuel 1862-ben, ugyanakkor szintén voltak a kortársak között, akik ezt nem tekintették érvnek. Arany János így reagált Brassai megjegyzésére:

Arany: „Csak Budenzet ne bántsuk mi! azt hiszem, senki sem vitte annyira, oly rövid idő alatt, a magyar sajtóságainak (nyelvérzékkel határos) ismeretét, mint épen ő.” (Korompay 2014: 860)

### 3.3. A stigmatizált tudás

Elemzésemben kiemelt szerepet kap Barkun stigmatizált tudás fogalma, amit a következőképpen definiál (Barkun 2003: 26): az igazság azon formája, amelyet az igénylők igazoltnak tekintenek, annak ellenére, hogy az intézmények – egyetemek, tudományos kutató közösségek –, amelyek a valós tudást elkülönítik a hibáktól és tévedésektől marginalizálják érveiket. Barkun a stigmatizált tudás öt típusát határozza meg (Barkun 2003: 27):

*Elfelejtett tudás*: az állítólag ismert tudás elveszett a hibás memória, kataklizma, vagy más megszakító tényező miatt (pl. az atlantiszi tudás).

*Elavult tudás*: az egykor elismert tudás elvesztette státusát, mert idővel hamisnak vagy kevésbé érvényesnek minősítik, mint a többi állítást (ilyen például az asztrológia és alkímia).

*Figyelmen kívül hagyott tudás*: a tudás továbbra is létezik alacsony presztízsű társadalmi csoportok körében, de mások nem veszik komolyan (például a népi orvoslás).

*Elutasított tudás:* a tudás kezdettől fogva elutasított (például UFO emberrablások).

*Elnyomott/elfojtott tudás:* az állítólagos ismeretek érvényesek, ám a mérvadó, hiteles intézmények által elnyomottak, mivel az intézmények félnek a közismertté válás következményeitől, vagy van valami gonosz, önző motivációja az igaz ismeretek eltitkolásának (pl UFO-k idegen eredete vagy rákbetegségek elhallgatott gyógy módjai).

Mindez nagyjából lefedi azt, amit Lakatos (2000) is megfogalmazott a „Mikor folyamodnak az emberek ilyen magyarázatokhoz? kérdésre keresi a választ: Gyakorlatilag minden olyan esetben, amikor valami rossz létéről kell számot adni, de főleg olyankor, amikor vagy

- (1) egyáltalán *nem állnak rendelkezésre hivatalos magyarázatok*; vagy
- (2) rendelkezésre állnak ugyan hivatalos magyarázatok, de ezek *nem közérthetőek*; vagy
- (3) közérthetőek ugyan, de vagy *kétes hitelűek*, vagy pedig valamilyen más (politikai, morális, esztétikai vagy egyéb) okból *mégsem kielégítőek*.” (Lakatos 2000)

Az a tudás, amelyet a finnugor konspiráció elnyom, elfojt – tehát az igaz magyar őstörténet, legyen az sumer, etruszk, pánmagyar stb. – a konspirációs hívők munkái nyomán leginkább az utolsó, az elnyomott/elfojtott tudás közé sorolható, ugyanakkor találni olyan megközelítéseket is, amelyek alapján más csoport is szóba jöhet. Elsősorban az elfelejtett vagy kezdettől fogva elutasított tudást kell itt említeni, amennyiben a konspiráció itt olyan eredetelméletekkel találkozik (pl. az elsüllyedt Mu földréz vagy a szíriuszi származás), amelyek igazoltan soha nem tartoztak elfogadottnak.

### 3.5. Narratíva

Egy konteo a diskurzusában és narratívájában él és az tartja fent. A konspirációs narratívák egyszerűek, érthetőek, látványosak. Egy konspirációs narratíva jellemzően olyan narratíva, ahol az eseményt „ügynökök” titokzatos és összehangolt munkával alakítják, s nagyon gyakran átfedésben van más konspirációs narratívával. Ebből következik a narratíva leegyszerűsítése finnugor/nem-finnugor distinkcióra, és e distinkció szervezőelve nem a tudományos/nem-tudományos szempont, hanem a jó/rossz, magyar/idegenszívű, nemzeti/nemzetietlen, igaz/hamis stb.

A narratíva elemei között (látszólagos) ok-okozati rendszernek van „valami” racionális alapja (vö. Budenz valóban német volt, ezért már életében támadták), de a magyarázat sokféle és nem igazolt. A magyarázat nem a lényegi kérdést érinti, azaz jellemzően nem a finnugor nyelvhasználat próbálja cáfolni, különösen nem a hagyományos, tudományos szintereken, hanem ideológiai, politikai síkra terelik a lényegét, ahol sokkal egyszerűbb igaz/hamis érvelést folytatni.

A finnugor rokonságot elutasító narratívák különféle beszédmódokban jelennek meg, elsősorban a környezettől függően. Saját körön belül, saját fórumokon bátrabban, merészebben fogalmazódnak meg a gondolatok. Természetesen a finnugrisztikának, a „hivatalos tudománynak” nem lehet/nincs jó válasza a vádakra: ha elutasítólag lép fel, akkor az megfelel a konspirációs hívők elvárásainak, ugyanis konspirációs szempontból ez a magatartás minősíthető kirekesztőnek, sértőnek, nagyképűnek. Ha – ritkán – mégis előfordul a párbeszédnek valamilyen formája, akkor azt pedig be- és elismerésként értelmezik. Erre jó példa Varga Géza látogatása és nyílt vitája a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékén. A tanszéken barátságos hangulatban beszélgettünk, nyoma sem volt annak a stílusban, amellyel akár a szerző *A finnugor elmélet alkonya* (2006) vagy az *Így írtok ti őstörténetet* (2010) című munkáiban találkozhatunk. A találkozó után néhány héttel viszont már a saját fórumain olyan beszámolókat tett közzé, amelyek nem egészen a valóságot tükrözték, s a hangnem is visszatért a régi kerékvágásba.

A konteojelleget gyakran erősítik továbbá a finnugor tudomány/kutatástörténet-írás kumulatív jellegéből fakadó mítoszos vonások is (vö. Szeverényi 2015).

### 3.6. Politika

Nem lehet nem beszélni a politikai-ideológiai tényezőkről. Minden valamire való konspirációs elmélet mögött politikai szándék is felmerül, erre a politikai erők nagyon sok esetben rá is játszanak, és ez alól a magyar politikai élet sem kivétel. A politikai paranoid stílus nem más, mint annak a hite, hogy az adott cselszövés nem személyesen ellene van, hanem a nemzet, a kultúra és az életmód ellen, amely rajta keresztül milliókat érinthet (Barkun 2003: 8)

Azok az erők, csoportok, amelyek az összeesküvést irányítják, csak úgy tehetik meg, ha olyan pozícióban vannak, ahonnan ezt megtehetik. Egy szisztematikus konspiráció esetében nem is kerülhető ki a politika, mivel, mint azt már említettük, annak célja többnyire egy ország, régió feletti valamilyen jellegű irányítás megszerzése.

## 4. Finnugor emlékezet?

Hosszasan lehetne sorolni, idézni a szakirodalmat, hogy a finnugor elmélet miért nem tudott a (ebben a kontextusban mondhatjuk: nemzeti) közvélemény által is elfogadottá válni. Most csak témánk szempontjából emelek ki néhány tényezőt. A nyelvrokonság, nyelvtörténet nem elbeszélhető, nincs narratívája (S. Varga 2005). Az egyszerű embereknek nem tud egyszerű történettel szolgálni. Ezt remekül szemlélteti Borbély Szilárd tanulmánya Vörösmarty és Horvát István kapcsolatáról (Borbély 2000): Vörösmarty sem tudott mit kezdeni azzal, hogy nyelvi

rokonság – legyen az északi, kaukázusi vagy pánmagyar – nem szolgál eposzi alapként.

Ellenben a finnugor konspirációnak, a Habsburgokkal, Budenz-cel, Hunfalvyval, Szentkatolnai Bálint Gáborral, Arany Jánossal történetet kínál, egyszerű ok-okozati összefüggésekkel. Ehhez nem kell helyesen használni a nyelvészeti, őstörténeti kategóriákat. Ha nincsenek krónikák, nincsenek mítoszok, akkor nem tudjuk elmesélni az ősök történetét. Az egész narratíva alapkérdése a múltunkhoz mint modern értelemben vett nemzetnek a múltjához való viszonya. Ebbe a múltba a finnugor rokonság nem tartozik bele: nincsenek személyes nyomai, nincsenek nyomai a hagyományban, s az elmúlt 200 év során a történészi munka ellenére sem tudott beépülni a történeti tudatba. Ennek egyik alapvető okaként említhető a látszólagos összeegyeztethetlenség a hagyományban élő és a krónikákban rögzített kollektív emlékezettel (ennek összeegyeztethetőségéről lásd elsősorban Sándor 2011).

A finnugor elmélet elutasítása része annak a – nevezzük egyelőre alternatív – értelmező narratívának, amely az igaz magyar őstörténetre mint stigmatizált tudásra tekint. Ebben a narratívában betöltött kulcsszerepét annak köszönheti, hogy egyfelől a finnugor elmélet intézményi szinten jött létre, és maradt is e keretek között, másfelől pedig állításai alkalmasak arra, hogy félreinterpretilják őket. Gyáni megfogalmazásában „a történelemmé alakuló kollektív emlékezet jószerezivel nemzeti öntudat formájában nyilvánul meg” (Gyáni 2000: 81). Ez teljesen megfelel annak, amit őstörténeti diskurzusok esetében is tapasztalhatunk. Napjaink egyik elsődleges konteo-forrása, a *Hihetetlen! magazin* az elmúlt időszakban három különszámot adott ki, amelyek a magyarság alternatív narratíváit gyűjtik össze. A folyóiratban számtalan helyen találkozunk kimondva-kimondatlanul azzal a szemlélettel, mely szerint „A dogmák helyett jobban járunk, ha a népünk eredetét taglaló történeti forrásművekhez fordulunk, mivel ezek még élő hagyományokból táplálkoznak.” (Erőss 2015: 14)

S noha „lett legyen szó hagyományról vagy történelemről, kommunikatív vagy kulturális emlékezetéről, netán spontán vagy mesterséges emlékezetéről, a kollektív identitás képzésében mindegyiknek oroszlánrésze van” (Gyáni 2008), a finnugor kérdésben a kollektív identitásképző elem annak elutasítása, tehát annak a történelmi emlékezetnek az elutasítása, amelynek kialakulása/kialakítása a 18. század végén kezdődött és kb. a 19. század végén fejeződött be. Ami elmaradt: a történelmi emlékezetnek a (krónika-)hagyománnyal való egyeztetése.

Az egyén/közösség finnugor kérdéshez való viszonyulását befolyásolja az egyén/közösség – többnyire: nemzeti – identitása. Azért lesz-e valaki finnugorelles, mert a közösségnek, amelyhez egyébként tartozik/tartozni kíván ez egy (fontos) eleme, vagy mert a finnugor-ellenesség az összetartozás alapja. Leegyszerűsítve: ha elfogadok egy elemet, elfogadom az összeset. „A kollektív identitások egyéb fajtái ellenben a reflektálatlan hagyomány, a spontán vagy kommunikatív emlékezet jóvoltából kristályosodnak ki, és válnak állandóvá. Az emlékezet e két módjának a léte és jelentősége ilyenformán az egymást váltó közösségi formák



dinamikájához illeszkedik. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a múlt nemzeti kánonokhoz igazított történelmiesítése idővel a múlt másféle kollektív identitások szerinti fogalmának enged (vagy engedhet) utat. Az identitások váltógazdasága kölcsönöz nagy jelentőséget az identitáspolitikának, amely hosszú ideig kizárólag a nemzet mint »képezetbeli közösség« emlékezetét kultiválta.” (Gyáni 2008). A stigmatizált őstörténeti narratíva ennek a „másféle” identitásnak kíván utat engedni, és a stigmatizáltból a legitimizáltba átvezetni. Ugyanakkor mivel a vitát a saját, a legitim intézmények által nem tudományosnak minősített narratívájában kívánja lefolytatni, ezért a tudományos legitimizációra teljesen esélytelen. Ehhez magát a legitim történeti tudás definícióját kell megváltoztatni, és ebbe a politikai diskurzus már megpróbálhat beleszólni. Ennek ma számos példáját látjuk Magyarországon.

## 5. Az Alinei-szindróma

A következőkben egy példán keresztül mutatom be, hogy egy tudományos munka<sup>8</sup> hogyan válik a stigmatizált tudás részévé, értékelődik át, és lesz belőle a konspirációs elmélet építőköve attól függetlenül, hogy egyébként valójában miről is szól: azaz, hogyan épül be a konspirációs interpretív narratívába és válik a diskurzus egyik elemévé. A bemutatott példa nyomán *Alinei-szindrómának* nevezem a jelenséget, azaz amikor valaki olyan tartalmat, mondanivalót, következtetést tulajdonít egy műnek/szerzőnek, amely az adott szerző nem mondott, munkájában nem szerepel, de az adott konspirációs diskurzusban – legalábbis egy részében – érvényessé válik. Ehhez hozzátartozik természetesen, hogy az interpretálót nem is lehet meggyőzni állítása helytelenségéről.

### 5.1. Etruszk magyar

Mario Alinei olasz nyelvész munkája jól ismert a magyar nyelv és nép (ős)története iránt érdeklődő hazai olvasók előtt (Alinei 2003, magyarul 2005). Alinei – némileg váratlanul – a magyar és etruszk nyelv rokonságának elméletét vázolta fel.<sup>9</sup> Könyvét nyelvészeti szakkönyv esetében szokatlan módon,<sup>10</sup> rendkívül gyorsan fordították le magyarra és jelent meg. Alineit számos magyarországi helyre, eseményre hívták meg előadni. A finnugor rokonság elméletével elégedetlenek

<sup>8</sup> Mario Alinei munkáját kanonikus tudományos munkának lehet tekinteni: a munka gyengeségeit a tudományos diskurzuson belül lehet bizonyítani (Ghenó 2004, 2010; Kozmács 2010).

<sup>9</sup> Az etruszk-magyar rokonság felvetése természetesen már jóval korábban megjelent az alternatív ős- és nyelvtörténet iránt érdeklődők körében, lásd Hegedűs 2001; Rédei 1998; legutóbb Honti 2010 és Honti 2012. Elsősorban Pogrányi-Nagy Félix, Kur Géza, Zászló-Zsóka György, Szóllósy Zoltán nevét lehet említeni. Mégis vagy természetesen a hivatkozási alap napjainkban szinte kizárólag Alinei munkája.

<sup>10</sup> Hasonló gyorsaság az elmúlt 20 évből csak másik, hasonló utat bejárt könyv esetében említhető, mégpedig Angela Marcantonio nagy vihart kavart munkája.

nagy reményt fűztek az olasz nyelvész munkájához, ám a mű megismerése után többeknek némiképp csalódniuk kellett. Az egyik első ilyen összefoglaló Aradi Éva tollából született, s jól érzékelhető belőle a reményteli várakozás (*kiemelés* tölem – SzS):

„Alinei a bemutatón előadást tartott, s ezen elhangzott, hogy a szerző a két nyelv [ti. az etruszk és a magyar – SzS] rokonítása alkalmával a magyar nyelv finnugor származásából indult ki, s a könyv is ezt az álláspontot tartalmazza. *Meg kell mondanom, ez a tény csalódást keltett nemcsak bennem, de sokunkban, akik az Olasz Intézetben nagy érdeklődéssel vártuk a bemutatót. Mivel Alinei feltevése azt igazolná, hogy a magyarok egy része az etruszkokkal együtt már közel négyezer éve itt volt a Kárpát medencében, ez a rokonság egy merőben új kutatás szükségességét veti fel, mind nyelvészeti, mind történelmi-antropológiai-régészeti területen. Nem értem, miért ragaszkodott – s a könyvben felsorolt irodalom is ezt bizonyítja – a finnugor elmélet képviselőinek mára már túlhaladott téziseihez.*” (Aradi 2004)

Az az idézetből is látszik, hogy Aradi mindezt megértette és csalódottan vette tudomásul. A csalódottságra ugyanis az a magyarázat, hogy Alinei nem a finnugor nyelvrokonság helyett kínálja elméletét, hanem a finnugor nyelvcsaládon belül. Ahogy Kozmács István fogalmaz, némileg ironikusan:

„Amennyiben Alinei tétele igaz, akkor az én örömöm finnugor nyelvekkel foglalkozó nyelvészként igazán felfokozott: hisz ebben az esetben gazdagabbak lennének egy újabb finnugor/uráli nyelvvel, sőt – mivel legalább 2500 éves írott emlékekről van szó – jelentős mennyiségű írott forrással rendelkeznenék most már az uráli/finnugor nyelvekre vonatkozóan, s így mindaz a kritika, ami az uráli nyelvészeket éri a forráshiányra utalva, immár ezért is oka veszett lenne. Nyilván érthetetlen ezek után, hogy a nyelvészek elutasítják Alinei tételét, és az etruszk és a magyar nyelvet nem tartják egymással azonosnak, vagy még csak azonos eredetűnek sem.” (Kozmács 2010: 365)

Alinei munkája kétféle módon létezik a diskurzusban: a magyar-etruszk rokonság bizonyítékaként függetlenül a szélesebb kontextustól, illetve ritkábban a finnugor rokonság cáfolatának egyik bizonyítékaként. Ugyanakkor sokan nem álltak meg itt, íme néhány példa:

„[A finnugor elméletet] Egyébként nem csak Angela Marcantonio, hanem Mario Alinei is ellenzi.” (<http://tortenelemportal.hu/2010/12/marad-az-iskolakban-a-finnugor-elmelet-kizarolagossaga/>)

Vagy bekerül bizonyos alternatív őstörténészek hivatkozásai közé:

„A magyarság eredetéről, életéről szóló hivatalos tanítások első, a nagy nyilvánosság előtt történt sok rendbéli cáfolatára 2004-ben a Magyarok VI. Világkongresszusán került sor. Ekkor közel száz magyar és nem magyar tudós és kutató, művész és nyelvész bizonyította, hogy a finnugor elmélet mind genetikai, mind embertani, mind történeti szempontból meghaladott. A nyitóelőadást Mario Alinei tartotta a római birodalmat megalapító nagy civilizáció letéteményeseiről, az etruszkokról. Előadásának alapja az a könyv volt, amelyben az etruszkok nyelvét a magyar nyelvvel azonosította. „...Mario Alinei, Európa minden bizonnyal leghíresebb nyelvtörténésze, az utrechi egyetem professzora, az UNESCO égisze alatt megjelenő grandiózus mű, az Atlas Linguarum Europae alapító és harminc éven keresztül ügyvivő főszerkesztője a nagy tudósok szerénységével lépett a mikrofonhoz és így szólt: *Bocsássák meg nekem, hogy kicsit lámpalázás vagyok, de még soha nem beszéltem 1500 etruszk előtt.*” (Patrubby 2012) (Forrás: <https://kuruc.info/r/34/70854/>)

A következő lépés pedig, amikor már ténylegesen úgy említik a munkát, amely cáfolja a finnugor elméletet és – többek között – Alinei munkájára hivatkozva utasítja el:

„Bizakodásra ad okot, hogy az utóbbi évek nyelvészeti vitái világossá tették a finnugrizmus tudományon kívüli voltát; s várható a mitográfiára tartozó tanulságok levonása és hasznosítása is. Götz László, Bakay Kornél, Szabó István Mihály (2004) és külföldi kutatók: Julku (1997, 2000, 2002), Dolukhanov (2000), Nunez (1987, 1997, 2000), Niskanen (1997, 2000), Alinei (2004), Marcantonio (2004) ismételtén a finnugrista tételt cáfoló bizonyítékokat és körülményeket soroltak fel.” (Varga Géza é.n.)

Az ezt követő lépésben a „bizonyított” nyelvi rokonság mellé egyéb érveket keresünk, olyanokat, amelyek már egy esetleges közös hagyományra, életmódra, lakóhelyre utalnának. Azaz olyan „bizonyítékokat”, amelyek az elvont, nehezebben érthető és követhető nyelvészeti érvek mellett többek számára érthető, megfogható, és így már a kapcsolat is sokkal markánsabban jeleníthető meg:

„Magyarok Etruriában” címmel a professzorral filmet forgatott a soproni Föld Arca Filmstúdió, hogy bemutassa őt és elméletét. A filmben a 80 éves tudós – aki számos külföldi egyetem tagja, szakmai szervezet elnöke – betekintést nyújt több mint húsz éves kutatási eredményébe, amelyeket történelmi és genetikai tényekkel támaszt

alá – mondta Czanik Csaba Árpád író, filmrendező. Czanik szerint sok a közös vonása az etruszkok és a magyarok őstörténete között: a lovaglás, a fegyverhasználat, a szavak hasonlósága mind azt támasztják alá, hogy nagyon erős volt a kapcsolat a két nép között. Meggyőződése szerint a Velence szó nem véletlenül fordul elő a magyar és az olasz helységnevek között, ennek a szónak az alapja ugyanis az a szó, hogy belső, vagy „velő”. (http://mult-kor.hu/cikk.php?id=10688)

## 5.2. Altípus: a Demonstratio

Az Alinei-szindróma egyik típusa, amikor egy klasszikus finnugrisztikai művet emelnek be a diskurzusba és kap olyan interpretációt, amely ellentétben áll a kanonikus tudományos értelmezéssel. Erre remek példa Sajnovics János munkája, a *Demonstratio*. Sajnovics műve az elmúlt több mint kétszáz év során egyszerre vált a finnugor összehasonlító nyelvtudomány emblematikus, kiemelt jelentőségű művévé és egyben az történeti összehasonlító nyelvtudomány egyik közvetlen előfutárává. Másfelől viszont a stigmatizált diskurzusban egy túlértékelt mű, a finnugor elmélet mint téves paradigma egyik kiindulópontja (pl. Marcantonio 2006) vagy akár mint a finnugor konteo része, egy tudatosan félrevezető munka. A Demonstratiónak eddig csak egy, nehezen hozzáférhető magyar nyelvű kiadása van 1994-ből, emiatt meglepetésként hatott, hogy 2014-ben a Két Hollós kiadó új fordítással ismét kiadta.<sup>11</sup> A kötet előszavát Halasy-Nagy Endre jegyzi. A kiadást az indokolta, hogy a „magyarság szélesebb rétegeihez mindmáig nem jutott el az annyszor idézett, és annyi félreértésre, félremagyarázásra okot adó, nemzeti önértékünkben sértő, a megértést és elismerést elnyerni nem képes tanulmányozt a hagyományt szabadon bővíti ja a finnugortól eltérő bármilyen eredetelmélettel, Alinei munkája nyomán íme néhány példa az etruszkra:

„Az etruszk nép a magyar népek családjába tartozik, írásuk magyar rovás, míg a rájuk szaporodó italikusok át nem vették a hatalmat...”  
http://www.magyar-rovasiras-leletek-1.eoldal.hu/cikkek/59-etruszk-kotoredekek.html (2017. november 17.)

„Az ősnyelv szókincsének ma kiterjedt európai használata létező tény, ahogy a kelta és etruszk rokonságunk is az.” http://rafia.hu/node/30 (2017. november 30.)

„Itália területén több magyar nyelvű nép is élt, de csak az etruszkokat mondják egyelőre magyar nyelvűeknek a modern kutatók.

<sup>11</sup> Felmerült a gyanú, hogy a fordítás nem is annyira új, hanem nagy mértékben épül az 1994-es kiadásra, amely C. Vladár Zsuzsa munkája, míg a 2014-es kiadás fordítójaként „Braejer Flóra” van feltüntetve... Az ügy háttéréről nemrég jelent meg újságcikk (Borbás 2014).

Mario Alinei professzor szerint az etruszkok Kr.e. 2.500 körül érkeztek a félszigetre a Kárpát-medence térségéből. Később Trója (Torja) felől is magyarok hajóztak Etruriába, bizonyára több hullámban. Thyrshénosz királyfi népén kívül a Tengeri Népek több csoportja is részben Itáliában és a szigetekeken talált hazát.” Péterfai János: Belsina <http://tunderkiralsag.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1202990> (2017. november 17.)

„Nagyon kevés szkíta nyelvemlék maradt fön, ezért a szkíták nyelve csak a korabeli más nyelvemlékekkel, ill. későbbi, a szkítával rokon v. a szkíta-utód nyelvek segítségével tanulmányozható; ilyen a sumér, a szanszkrit, az etruszk, a kelta, a magyar nyelv. - A szkíta-etruszk, azaz a m.-etruszk nyelvrokonságot meggyőzően bizonyítja pl. az olasz Mario Alinei: *Az etruszk nyelv mint a magyar nyelv archaikus változata.*” (Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/Ö/östörténetunktabui.html>)<sup>12</sup>

Sőt még gyermekirodalmi lapban is felbukkan:

Az olasz Alinei professzor bebizonyította, hogy a mai Itália őslakói, az etruszkok magyarul beszéltek. (*Napsugár gyermekirodalmi lap*, 2006, 50. évfolyam, 572. szám, Kolozsvár)

...maknaitan, hol nem pártat adoztak, amelyeknek a hátán még nem volt nyereg. A honfoglalás korában a vitézeket lovukkal együtt temették el.



**Etruszk lovas.** Az olasz Alinei professzor bebizonyította, hogy a mai Itália őslakói, az etruszkok magyarul beszéltek.

Szent István lovasszobra a budai várban, Mátyás királyé Kolozsváron áll. A gelencei és a székelderzsi templom freskó-

Mind a hunok, mind az ősmagyarok lóháton száguldottak be Európát, rettegett lovas-ijászok voltak.



A ló egészen a XX. század első feléig a magyar katona bajtársa maradt. Huszáraink híre messze túlterjedt az ország határain.

Ki alkotta a kolozsvári

1. kép. Alinei-szindróma a gyermek irodalomban.

(*Napsugár gyermekirodalmi lap*, 2006, 50. évfolyam, 572. szám, Kolozsvár)

12 A szócikk szerzője valószínűleg Bakay Kornél.

Barkun nyomán etruszk „rokonságunkat” nevezhetjük *stigmatizált emlékezetnek*. A stigmatizált emlékezet mindarra vonatkozhat, amire emlékezni akarunk, vagy úgy véljük, hogy emlékszünk, mert azonosulni tudunk velük, nem áll ellentétben identitásunk többi elemével. A stigmatizált emlékezet gyakorta épít a kommemoratív emlékezetre. A kommemoratív emlékezet történelmi diszkontinuitás következménye, s „különösen igaz ez a nemzeti emlékezet, pontosabban: a nemzeti múlt évfordulókhöz kötött memóriamunkája esetében” (Gyáni 2007: 89). Kiadványokat, emlékezhelyeket, ünnepeket hoz létre, építve-erősítve ezen narratívák legitimizációját. Ennek is számos nyomát találjuk az országban.

## 6. Összefoglalás

Messzire juthatunk. Szaniszló Ferenc, egykoron az *MTV Panoráma* című műsor szerkesztője, az utóbbi időben az Echo TV-n hallható-látható konspirációs eszmefuttatásairól elhíresült, állami Táncsics-díjjal kitüntetett (majd attól tkp. megfosztott, végül az Echo TV-től is elküldött) újságíró egy közel-keleti riportot többek között a következő szavakkal vezetett fel:

„Mi, sumérok, szkíták, *etruszkok*, kelták, hunok – vagyis magyarok, megszenvedtük választottságunkat, de fönnmaradtunk, és fönnmaradtunk, mert a bolygó emberi civilizációjának letéteményesei, a Gondviselés akaratának hordozói vagyunk.” (Echo TV, Világ-panoráma, 2008? <https://www.youtube.com/watch?v=UU6cFwAAmz4> 2010)

Innen nincs visszaút: amikor az egymással nem, vagy csak nagyon erős vagy éppen nagyon egyszerű fantáziával összeegyeztethető elméleteket pakoljuk egybe, és egyedül a finnugorokat zárjuk ki onnan. Mi ez, ha nem összeesküvés-elmélet?

A finnugor összeesküvés-elmélet – nagyjából az, amelyet Gaudi-Nagy Tamástól idéztem a tanulmány elején – része annak a stigmatizált tudásnak, amely a magyar nép és nyelv alternatív eredetét és történetét magába foglalja. A finnugor konteo megerősíti, alátámasztja az alternatív eredetverziókat, amelynek az a legáltalánosabb hivatkozási alapja, hogy a finnugorságnak nincsen nyoma a magyarság emlékezetében legyen az történelmi, kollektív vagy kommemoratív. Így nem része, nem lehet része a magyarság nemzeti identitásának, hanem egyszerűen valakik által kitalált és ránk kényszerített rossz dolog. Ez utóbbi diskurzus ugyanakkor beépülni látszik a stigmatizált történeti tudatba.

Az elmúlt mintegy kétszáz év során így kialakult/kialakított narratíva a stigmatizált tudásból, annak is leginkább a letagadott variánsából épülő emlékeztető formálódott, és így természetesen formálja a nemzeti identitást is. Ugyanakkor ez a nemzeti identitás és a hozzátartozó emlékezet szintén csak stigmatizált lehet. A politikai (szélső)jobb ideológiájába illik leginkább az a törekvés, hogy erről az identitásról lekerüljön a stigmatizáltság, legitimizációs törekvések jellemzően ott tapasztalhatók.

Ki kell emelni, hogy ez azonban a folyamatok, jelenségek leegyszerűsítése, és a jelenséget nem lehet csupán annak két pólusával leírni. Már csak azért sem, mert kilépett a más konteókra jellemző zártkörű diskurzusból és jelent meg olyan színtereken is (pl. ahogyan láttuk, a parlamentben vagy akár egy gyermekirodalmi lapban), amelyeken már nem egyszerű elkülöníteni az állításait az elfogadott/elismert tudástól.

## Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan (2004) *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest
- Barkun, Michael (2003) *A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Comparative Studies in Religion and Society. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London
- Borbás Barna 2014: Bizarr elmélet nyelvünk eredetéről – és a nagy leleplezés. <http://valasz.hu/kultura/bizarr-elmélet-nyelvunk-eredeterol-es-a-nagy-leleplezes-104109> (2017. november 30.)
- Borbély Szilárd (2000) Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása, In: Takáts József (szerk.), *Vörösmarty és a romantika*. Művészetek Háza – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Pécs – Budapest. 111–128.
- Bratich, Jack Z. (2008) *Conspiracy Panics – Political Rationality and Popular Culture*. State University of New York Press, New York
- Brotherton, Rob (2015) *Suspicious Minds – Why We Believe Conspiracy Theories*. Bloomsbury Sigma, New York.
- Fenster, Mark (2008) *Conspiracy theories – secrecy and power in American culture*. University of Minnesota Press, Minneapolis – London
- Fleming, Chris – Jane, Emma A. (2014) *Modern Conspiracy. The Importance of Being Paranoid*. Bloomsbury Academic, New York – London
- Gheno, Danilo (2004) A magyar lenne a mai etruszk? *Magyar Nyelv*, 100. 490–498.
- Gheno, Danilo (2010) Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről, In: Honti László (szerk.), *A nyelvrokonságról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 125–146. (Alineiről: 129–133).
- Gyáni Gábor (2000) Kollektív emlékezet és nemzeti identitás, In: Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 81–94.
- Gyáni Gábor (2007) *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Gyáni Gábor (2008) Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000/6. <http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezes-lokalitas/> (2017. november 30.)
- Gyáni Gábor (2010) *Az elveszíthető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Hegedűs József (2001) *Hiedelem és valóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hofstadter, Richard (1964) The Paranoid Style in American Politics. *Harper's Magazine* 1964 November. <https://harpers.org/archive/1964/11/the-paranoid-style-in-american-politics/> (2017. november 30.)

- Honti László (szerk.) (2010) *A nyelvrokonságról – Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104.) Tinta, Budapest
- Honti László (2012) *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143) Tinta, Budapest
- Korompay H. János (2014, szerk.) *Arany János összes művei XVIII. Levelezés 4*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Kozmács István (2010) Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. *Nyelvtudományi Közlemények*, 107. 362–372.
- Lakatos László (2000) Munkahipotézisek az összeesküvéselemletek szociológiai elméletéhez, In: iványi Erika, solymosi Zsuzsa (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 196-239.
- Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 14. 3-10.
- Rédei Károly (1998) *Őstörténetünk kérdései*. Balassi, Budapest
- Sándor Klára (2011) *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest
- S. Varga Pál (2005) *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi, Budapest
- S. Varga Pál (2012) Kollektív emlékezet és történeti tudományok. *Studia Litteraria*, 32-40.
- Szeverényi Sándor (2015) A finnugor „mítosz”, In: Povedák István – Hubbes László (szerk.) *Már a múlt sem régi...: Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged 119–142.

## Források:

- Alinei, Mario (2003) *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*. Il Mulino, Bologna
- Alinei, Mario (2005) Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Allprint Kiadó, Budapest
- Aradi Éva (2004) *Megjegyzések Mario Alinei Ősi kapocs című könyvéhez*. (sok helyen, pl. [www.magtudin.org](http://www.magtudin.org))
- Erőss Diána (2015) A magyar őshaza keresése. *Hihetetlen! Magazin*. A magyarság 20 000 éves történelme 3. Különszám. 14–16.
- Marcantonio, Angela (2006) *A történeti nyelvészet és a magyar nyelv eredete*. Angela Marcantonio válogatott tanulmányai, HUN-idea Kiadó, Budapest.
- Patrubány Miklós (2010) *Ha ti, hunjaim... Gondolatok a Magyarságtudományi Füzetek elé*. [www.egripatrona.hu](http://www.egripatrona.hu) és sok más helyen
- Sajnovics János (1994) *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. (Szerkesztette Szi J Enikő, fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa). (Bibliotheca Regulana 2.) ELTE, Budapest.
- Sajnovics János (2014) *Demonstratio*. Két Hollós, Budapest
- Varga Géza (é.n.) *A nyelv, mint a valláskutatás forrása*. <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.325> (2017. november 30.)